

A Comparative Study of the Religious Components of Qajar and Pahlavi Carpets

Amir Hossein Abbasi Shokat Abad

Master student of handicrafts, University of Arts, Tehran, Iran.

Abstract

The place of religious subjects in Iranian arts is very important and most of the arts are rooted in religious culture, which is evidenced by the art of carpet weaving, in which religious motifs are used that sometimes even represent the forgotten beliefs of the past. In this research, those religious concepts and themes that connect us directly and without intermediaries to the subject of religion will be examined. In Qajar period, due to cultural, social and artistic conditions, designs and patterns of carpets continue the previous traditions and changes have occurred in them. This period is important because of the creation of many examples in history. As carpet weaving became popular during this period, people became more involved with the motifs of this art. As a result, the art of carpet weaving in this period was the best means of conveying the concepts of Islam. Also in the Pahlavi period, trade and export in the field of carpet weaving became very important and in addition to the design process of the Qajar period, due to the royal support, carpet weavers were able to create carpets with high elegance. But in the following years, this art underwent changes and there were not many changes in Iranian carpets. Since the position of religious subjects among Muslim artists in the creation of works of art during different periods is obvious and many examples of them are observed in Iranian carpet art, the purpose of this study is to investigate the Qajar and Pahlavi period carpets in which religious motifs are used. And it is necessary, considering the commonalities that exist in the carpets of these two periods, by analyzing, adapting and classifying these carpets, to examine their commonalities and differences, and to examine their capabilities in order to determine their importance, position and manner, and show the use and attitude of the artist and the people of these two periods in this design. Questions raised in this research were: 1- What are the themes and concepts used

in the Qajar and Pahlavi period carpets? What was the status of the use and durability of religious subjects in the carpets of the Qajar and Pahlavi periods? The research is a historical, descriptive-analytical one and the data has been collection through library studies which that has been done after examining samples of carpets with religious themes. The samples examined includes Qajar and Pahlavi carpets in Tehran museums that have religious motifs. Among the surveyed museums, only 7 museums had carpets with religious themes, which included: Iranian Carpet Museum, Carpet Museum of Rassam Arabzadeh Cultural and Artistic Foundation, Golestan Museum Palace, Niavaran Museum, National Museum of Iran, Malek National Museum, Ganjineh Dafineh Museum. There are 28 samples with religious themes, 11 of which are in the Iranian Carpet Museum, 6 in the Rassam Arabzadeh Museum, 4 in the Ganjineh Dafineh Museum, 2 in the Niavaran Museum, 1 in the Malek Museum, and 1 in the Golestan Museum. Seventeen samples of these carpets are related to the Qajar period and 11 samples are related to the Pahlavi period. In Pahlavi carpets, most of the religious issues have been around the events of the life of the Prophet of Islam (PBUH) and Shiite Imams, especially the image of Imam Ali (AS). Because Qajar society was a religious society, these images influenced the religious beliefs of the people from the beginning to the end of this period. Then, in the Pahlavi period with the change of social conditions, people's tastes towards the new conditions were formed and therefore, the religious rugs of the Qajar period had a more important place in the transmission of religious concepts than the Pahlavi period.

Keywords: Religious subjects, Qajar, Pahlavi, carpet.

*Email (corresponding author): amir.abbasi2698@gmail.com

بررسی تطبیقی مؤلفه‌های مذهبی حاکم بر فرش‌های دوره قاجار و پهلوی

امیرحسین عباسی شوکت آباد*

دانشجوی کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

چکیده

جایگاه موضوعات مذهبی در هنرهای ایران از اهمیت زیادی برخوردار بوده و بیشتر هنرها ریشه در فرهنگ مذهبی دارد که هنر فرش‌بافی خود گواه بر این موضوع است. هدف از این پژوهش بررسی قالی‌های دوره قاجار و پهلوی است که نقش مایه مذهبی در آن به کاررفته و ضروری است با توجه به مشترکات در فرش‌های این دو دوره، با تحلیل و تطبیق و طبقه‌بندی این فرش‌ها به بررسی اشتراک و افتراق آن‌ها پرداخته و قابلیت‌های آن‌ها را بررسی کنیم تا اهمیت، جایگاه و نحوه‌ی به‌کارگیری و نگرش هنرمند و مردم این دو دوره در این طرح‌ها را نشان دهیم. پرسش‌های مطرح شده در این پژوهش: ۱- موضوعات و مفاهیم به کاررفته در فرش‌های دوره قاجار و پهلوی چیست؟ ۲- وضعیت به‌کارگیری و دوام موضوعات مذهبی در فرش‌های دوره قاجار و پهلوی چگونه بوده است؟ روش تحقیق تاریخی، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات میدانی و کتابخانه‌ای که پس از بررسی نمونه‌های فرش‌های دارای مضامین مذهبی انجام شده است. نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که تصویب مذهبی در فرش‌های این دو دوره، موضوع اصلی فرش‌های تصویری هستند که بیشترین آنها به تصویرسازی یک روایت یا متن پرداخته اند. این فرش‌ها، برای بیان اعتقادات مذهبی، دینی، عرفانی به کار گرفته می‌شدند. در فرش‌هایی دوره قاجار، چهره‌ها و شمایل، روایات و وقایع مذهبی شیعی و همچنین سایر ادیان رواج داشته و در دوره پهلوی، اکثر موضوعات مذهبی، حول وقایع زندگی پیامبر اسلام (ص) و امامان شیعه، به‌ویژه شمایل حضرت علی (ع) بوده است. به دلیل اینکه جامعه قاجار یک جامعه مذهبی بوده، این تصاویر از آغاز تا به انتهای این دوره بر باورهای دینی مردمان تأثیر گذاشته؛ و سپس در دوره پهلوی با تغییر شرایط اجتماعی، سلیقه مردم نسبت به شرایط جدید شکل گرفته و بنابراین، قالیچه‌های مذهبی دوره قاجار جایگاه مهم‌تری را در انتقال مفاهیم مذهبی، نسبت به دوره پهلوی داشته‌اند.

واژگان کلیدی:

فرش، مؤلفه‌های مذهبی، دوره قاجار، دوره پهلوی.

* نویسنده مسئول مکاتبات: amir.abbasi2698@gmail.com

قابل مشاهده است، ضروری است که به صورت مشخص و جداگانه بدان پرداخته شود و با تحلیل و تطبیق و طبقه‌بندی این فرش‌ها به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها پرداخته و قابلیت‌های آنها را به طور گسترده بررسی شود تا اهمیت، جایگاه و نحوه‌ی به‌کارگیری و نگرش هنرمند و مردم این دو دوره در این طرح‌ها مشخص شود، که این خود گامی در جهت اعتلا، رشد و شناسایی هر چه بیشتر سبک‌های متنوع هنری در فرش ایران است. هدف از این پژوهش بررسی قالی‌های دوره قاجار و پهلوی است که نقش مایه مذهبی در آن به‌کاررفته است و با توجه به مشترکاتی که در فرش‌های این دو دوره وجود دارد، با تحلیل و تطبیق و طبقه‌بندی این فرش‌ها به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها پرداخته و قابلیت‌های آن‌ها را به طور گسترده بررسی خواهیم کرد تا اهمیت، جایگاه و نحوه‌ی به‌کارگیری و نگرش هنرمند و مردم این دو دوره در این طرح‌ها را نشان دهیم. پرسش‌های مطرح شده در این پژوهش: ۱- موضوعات و مفاهیم به‌کاررفته در فرش‌های دوره قاجار و پهلوی چیست؟ ۲- وضعیت به‌کارگیری و دوام موضوعات مذهبی در فرش‌های دوره قاجار و پهلوی چگونه بوده است؟

بیشتر هنرها در ایران همگی ریشه در فرهنگ مذهبی ایران دارند. تاریخ هنر قالیبافی ایران خود گواهی بر این است که در آن نقوش مذهبی به‌کاررفته که گاهی حتی نشان‌دهنده باورها و اعتقادات فراموش شده ادوار گذشته است. در این پژوهش آن دسته از مفاهیم و مضامین مذهبی که ما را به شکل مستقیم و بدون واسطه به موضوع مذهب پیوند می‌دهد، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. دوره قاجار به دلیل شرایط فرهنگی، اجتماعی و هنری، طرح‌ها و نقوش قالی ادامه دهنده سنت‌های پیشین هستند و تحولاتی نیز در آنها رخ داده است. این دوره به دلیل خلق نمونه‌های فروان در تاریخ حائز اهمیت است. از آنجایی که در این دوره بافتن قالی برای عامه مردم رواج یافته بود، مردم با نقوش این هنر ارتباط بیشتری برقرار می‌کردند. در نتیجه هنر قالیبافی در این دوره بهترین وسیله برای انتقال مفاهیم اسلام بود. همچنین در دوره پهلوی تجارت و صادرات در حوزه فرش‌بافی بسیار موردتوجه بوده است و علاوه بر روند طراحی‌های دوره قاجار، به دلیل حمایت شاهی، فرش بافان توانستند فرش‌هایی با ظرافت بالا خلق کنند. اما در سال‌های بعد این هنر دچار تحولاتی شد و تغییرات زیادی در فرش ایران به وجود نیامد. از آنجایی که جایگاه موضوعات دینی و مذهبی در میان هنرمندان مسلمان در خلق آثار هنری در طول دوره‌های مختلف آشکار و نمونه‌های زیادی از آنها در هنر فرش ایران

۱. روش پژوهش

روش تحقیق تاریخی، توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات میدانی و کتابخانه‌ای که پس از بررسی نمونه‌های فرش‌های دارای مضامین مذهبی انجام شده است.

۲. جامعه آماری

جامعه آماری این پژوهش شامل فرش‌های دوره قاجار و پهلوی موجود در موزه‌های تهران است که دارای نقوش مذهبی هستند. در بین موزه‌های بررسی شده، تنها ۷ موزه دارای فرش‌هایی با مضامین مذهبی بودند که این موزه‌ها شامل، موزه فرش ایران، موزه فرش بنیاد فرهنگی و هنری رسام عرب‌زاده، کاخ‌موزه گلستان، کاخ‌موزه نیاوران، موزه ملی ایران، موزه ملی ملک، موزه گنجینه دفینه است. تعداد ۲۸ نمونه دارای مضامین مذهبی هستند که ۱۱ مورد از آنها در موزه فرش ایران، ۶ نمونه در موزه رسام عرب‌زاده، ۴ مورد در موزه گنجینه دفینه، ۲ مورد کاخ‌موزه نیاوران، ۱ مورد موزه ملک، ۱ مورد کاخ‌موزه گلستان موجود هستند. ۱۷ نمونه از این فرش‌ها مربوط به دوره قاجار و ۱۱ نمونه مربوط به دوره پهلوی است.

۳. پیشینه پژوهش

تاکنون، آن‌گونه که باید به این‌گونه موضوعات در قالی‌ها پرداخته نشده و مطالعات صورت‌گرفته، کلی بوده و بیشتر به صورت جزئی و موردی به آنها پرداخته شده است. نمونه‌های مهمی از پژوهش‌های انجام شده در این زمینه در دوره‌های قاجار و پهلوی به این شرح است:

عبدالله میرزایی و فرنوش رحمانی (۲۰۲۱)، در مقاله بازتاب ابعاد اجتماعی مشروطه بر قالی‌های تصویری دوره قاجار، به بررسی چگونگی بازتاب ابعاد اجتماعی گفتمان مشروطه خواهی در قالی‌های تصویری عصر قاجار پرداخته است. اکرم صادقی و همکاران (۲۰۲۰)، در مقاله تطبیق مفاهیم و مضامین، طراحی و ترکیب‌بندی قالی‌های تصویری سنگشکو صفوی و قالی قاجار، به تحلیل مفاهیم نقوش و شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو قالی از نظر موضوع و مضمون، در کنار تحلیل ساختاری شامل ترکیب بندی، طرح و رنگ است. همچنین علیرضا خواجه احمد عطاری و همکاران (۲۰۱۷)، در مقاله تاثیر جایگاه غرب بر قالی‌های دوره قاجار، شناخت موقعیت‌های فرهنگی و اقتصادی وضعیت قالیبافی دوره قاجار، چگونگی تاثیر روابط تولید، حضور شرکت‌های خارجی در توسعه قالی بافی سنتی و نقش تاثیر درخواست بازارهای مصرفی غرب را در پایداری طرح‌ها و نقوش سنتی قالی‌های قاجار بررسی کرده است. الیاس صفاران و همکاران (۲۰۱۷)، در مقاله ای با عنوان بازشناسی قالیچه‌های تصویری کرمان (دوره‌های قاجار و پهلوی)، به شناسایی انواع قالیچه‌های تصویری بافته شده در استان کرمان، در دوره قاجار و پهلوی پرداخته است. لاله آهنی و همکاران (۲۰۱۷)، در مقاله مطالعه قالی‌های درویشی دوره قاجار با تاکید بر قالی‌های نور علیشاهی، به معرفی قالی‌های درویشی دوره قاجار و شناسایی عوامل مؤثر بر ظهور و شکل‌گیری آنها و معرفی نقوش و عناصر نمادین مرتبط با درویش و صوفی‌گری پرداخته است. لاله آهنی و همکاران (۲۰۱۶)، در مقاله بررسی ادبیات غنایی در فرش‌های تصویری دوره قاجار (مطالعه

زبایی‌شناختی و کاربردی آن، جنبه تجاری آن نیز اهمیتی روزافزون یافت. در اواسط قرن نوزدهم میلادی، فرش ایران در بازارهای صادراتی شناخته شد و از طرف دیگر، در همان زمان تقاضای اروپاییان و آمریکایی‌ها برای فرش افزایش یافت. فرش به‌عنوان اقلام صادراتی به این بازارهای جدید، اهمیت بیشتری داد و باعث افزایش سریع در تعداد دستگاه‌های بافت گردید، چنانچه یار شاطر در این باره می‌نویسد، «از دهه ۱۲۹۰ هجری قمری (۱۸۷۰ م) تا جنگ اول جهانی افزایش چشمگیری در تعداد دستگاه‌های قالی‌بافی و حجم صادرات دیده می‌شود» (Yarshater, 2006, p95)؛ بنابراین در مجموع در دوران قاجار، فرش در تجارت بین‌المللی ایران از اهمیت زیادی برخوردار گردید. «ایجاد نمایشگاه‌های بزرگ جهانی و به نمایش درآمدن قالی‌های شرقی در موزه‌های مهم دنیا، جنبش حرف و فنون و هنرهای آن عصر در انگلستان و پدیده‌های مشابه در اروپا که باعث ایجاد تغییرات در نحوه و سبک تزئین و مبلمان منازل و همچنین، افزایش قدرت خرید طبقه متوسط کشورهای غربی» عنوان می‌کند (Yarshater, 2006, p98). قالی در زندگی و فرهنگ اجتماعی ایرانیان در دوره قاجار، اهمیت و حرمت بسزایی پیدا کرد؛ آن‌چنان‌که می‌توان بازتاب آن را در نقاشی‌ها و به‌ویژه عکس‌های قاجاری مشاهده نمود. قالی، عنصر تزئینی و لازم‌الحضور در تمامی مجالس و اجتماعات گردید؛ به‌طوری‌که در تعداد زیادی از عکس‌های مربوط به اجتماعات و حتی شخصیت‌های آن دوران، قالی دیده می‌شود. حشمتی رضوی به نقل از لرد کرزون، درباره محبوبیت قالی ایران می‌نویسد: «آوازه قالی ایران به‌جایی رسیده است که در انگلستان و امریکا و به‌ویژه در میان خانواده‌های ثروتمند، کمتر کسی است که صاحب شدن یک قالی واقعی و حتی قلابی را نشانه و دلیل فرهنگ و تمدن نداند» (Heshmati Razavi, 2009, p225). اهمیت این موضوع را می‌توان در چاپ نخستین کارت‌پستال‌های ایرانی دوران قاجاریه از لحظه عدل‌بندی و حمل فرش در تبریز چاپ‌شده و به‌عنوان خبر مهمی به نقاط مختلف دنیا ارسال می‌شد، متوجه گردید (شکل ۱).

شکل ۱: کارت‌پستال ارسال عدل‌های متعلق به شرکت عطیه بورس از کرمان به بندرعباس جهت صادرات

Fig.1 : Picture 1: Postcard for sending parcels belonging to Atieh Bourse from Kerman to Bandar Company Abbas (July, 2002, p 43).

۵. تنوع موضوعی در قالی‌های تصویری قاجار و پهلوی

برای بررسی مبانی و عوامل مؤثر در بهره‌گیری از موضوعات مذهبی در فرش‌بافی ایران، بایستی تاریخ گذشته ایران را یادآور شویم. براین‌اساس دوره‌های فرش‌بافی ایران به سه دوره کلی قبل از صفویه، دوره صفویه و بعد از صفویه تقسیم‌بندی می‌شود. بعد از دوران صفویه تا دوران پهلوی، دوران نفوذپذیری فرهنگ و هنر ایرانی در قبال

موردی، داستان‌های بهرام‌گور)، به معرفی عوامل زمینه ساز و مؤثر بر روند تصویرگری در قالی‌های قاجار و بررسی دسته‌ای از قالی‌های تصویری با مضامین و موضوعات ادبی که اختصاص به داستان‌های بهرام‌گور دارد می‌پردازد. چلیپا و همکاران (۲۰۱۲)، در مقاله‌ای با عنوان تأملاتی درباره موضوعات ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای، به بررسی علل گرایش نقاشان خیالی نگاری به ادبیات مکتوب و شفاهی حماسی و پهلوان محور و موضوعات مذهبی پرداخته است. طیبیه صباغ پور و مهناز شایسته‌فر (۲۰۱۰)، در مقاله بررسی طرح‌ها و نقوش قالی‌های موجود در موزه فرش ایران، به بررسی ویژگی‌های خاص طرح و نقش در قالی‌های موزه فرش ایران پرداخته است. حشمت‌الله رضوی (۲۰۰۶)، در کتاب تاریخ فرش، سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران، به بررسی فرش‌های دوران پیش‌از تاریخ تا جمهوری اسلامی پرداخته است. همچنین احسان یار شاطر (۲۰۰۶)، در کتاب تاریخ فرش‌بافی در ایران، به طور مفصل به بررسی فرش ایران، از جمله رنگرزی آن، طرح و نقشه و طرح بافت و. از پیش از اسلام تا پهلوی پرداخته است. تورج ژوله (۲۰۰۳)، در کتاب پژوهشی در فرش ایران، به پیشینه و تاریخ مطالعات فرش‌شناسی در جهان و تأثیرات تحولات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی را بر فرش بررسی کرده است. پرویز تناولی (۱۹۹۰)، در کتاب قالیچه‌های تصویری ایران، درباره پادشاهان، داستان‌های حماسی و عشقی از ادبیات کلاسیک ایران، موضوعات مذهبی و داستان‌های قرآنی، درویش و صوفیگری و ... شرح داده و سپس به ساختار و تصاویر از قالیچه‌های تصویری پرداخته است.

۴. وضعیت فرش‌بافی دوره‌های قاجار و پهلوی

هنر دوره قاجار دارای سه ویژگی بود، جدایی روزافزون فرهنگ ایرانی از سنت عظیم اسلامی در نتیجه پیروزی تشیع و رقابت با امپراتوری عثمانی؛ ورود روزافزون عناصر هنر مردمی و عامیانه و وابستگی رشد یابنده به تأثیرات هنر غربی. هنر این دوره با اینکه از نظر کیفی در سطح پایین‌تر از هنر ادوار پیشین قرار داشت و از حیث شکوه و عظمت قابل‌مقایسه با آن نبود، اما ویژگی و هویت کاملاً مستقل و پالوده‌ای را به نمایش گذاشت (Scarce, 2006). از آنجاکه قاجاریان از جمله قبایلی بودند که در شکل‌گیری و سپس تحکیم پایه‌های حکومت صفوی سهم و نقش داشتند، خود را وارثان بر حق شاهان صفوی نیز، می‌دانستند. نخستین شاهان قاجاری در مسائلی چون زبان و مذهب بر همسانی‌های خود و صفویان تأکید می‌ورزیدند. «همه هنرهای دوران زند و قاجار ادامه منطقی تحول هنری دوران صفوی است و در آنها تقلید و نسخه‌برداری از آثار پیشین رواج پیدا کرد» (Ayatollah, 2002, p308-305). قالیبافی نیز در کنار سایر هنرها در سراسر کشور جان تازه‌ای یافت. آنها اگرچه به بسیاری از سنت‌ها در قالیبافی پایبند بودند، ولی دگرگونی‌هایی نیز در آنها به وجود آمد؛ از جمله طرح‌ها نسبت به دوره صفویه کوچک‌تر شدند و رنگ‌ها نیز روشن‌تر گردیدند. هنرمندان قاجار بیشتر از پیشینیان خویش در جریان وقایع جهانی قرار داشتند و از نتایج مثبت رویارویی با غرب، می‌توان به شناخته شدن هرچه بیشتر فرهنگ و هنر ایران در صحنه‌های بین‌المللی اشاره داشت و در این میان یکی از بارزترین جلوه‌های فرهنگ و هنر ایرانی، فرش دستباف بود که علاوه بر جنبه‌های

استعمارگرایی غرب است و همچنین ردپای نظام سرمایه‌داری اقتصادی در فرش ایرانی قابل مشاهده است. در دوره قاجار و پس از آن پهلوی، به واسطه شرایط فرهنگی، اجتماعی و هنری، طرح‌ها و نقوش قالی‌ها علاوه بر ادامه سنت‌های پیشین، تحولاتی نیز یافته است. قالیچه‌های تصویری از دوره صفویه به بعد در ایران رواج پیدا کرد. در واقع قرن سیزدهم و چهاردهم در ایران، برخلاف ممنوعیت تصویرسازی بعد از اسلام، جنبش تصویری در هنرها ایجاد شد. قسمت عمده این بازنمایی‌ها موضوعات مذهبی هستند. مانند تصاویر حضرت علی (ع) و فرزندان، امام حسن و امام حسین (ع) و یاران‌شان و همچنین اماکن مذهبی مانند خانه خدا، حرم حضرت رضا (ع) و تصویر فرشته یا جبرئیل است که در فرش‌های این دوره شکل مستقل‌تری به خود گرفته است. همچنین داستان حضرت اسماعیل، موضوعات بهشت و جهنم، آخرت، داستان حضرت سلیمان، حضرت آدم و حوا، همگی نقوشی با موضوعات آمیخته با مذهب و باورهای دینی است. در بسیاری از مواقع خرافه و تعصبات عامیانه بر موضوعات مذهبی اعمال شده است. «در قالیچه‌های تصویری دوره قاجار و پهلوی از دیدگاه موضوع به‌طور کلی به ۹ دسته تقسیم‌بندی می‌شوند: ۱- قالیچه‌های نقش شاهی ۲- قالیچه‌های برگرفته از مضامین ادبیات کهن ایران ۳- قالیچه‌های شخصیت‌های مذهبی و سیاسی (مشاهیر) ۴- قالیچه‌های تقلیدی از مضامین غربی ۵- قالیچه‌های نقش زنان ۶- قالیچه‌های شمالی و موضوعات دینی ۷- قالیچه‌های دراویش و رهبران تصوف ۸- قالیچه با نقش جانوران ۹- قالیچه با بناهای تاریخی، آرامگاهی، مذهبی». (Rashadi and Marathi, 2012, p59)

«تصاویر در قالی‌های تصویری قاجار و پهلوی به‌گونه‌ای هستند که از نشانه‌های دیداری تشکیل شده‌اند و به بیانی دیگر، تقلیدی از عالم واقع هستند.» (Khajeh Ahmad Attari et al, 2017, p9).

۶. بهره‌گیری از موضوعات مذهبی در فرش‌بافی دوره قاجار

رسمی ماندن مذهب تشیع در جامعه قاجاری، پس از گذشت حدود سه قرن از رسمی شدن آن در کشور، باعث گردید، بیشتر هنرهای رایج در این دوره که از ذهن هنرمندان مسلمان و معتقد برمی‌خاست؛ تجلی‌گاه این اعتقادات و آموزه‌ها گردد. روضه‌خوانی، شبیه‌خوانی، تعزیه‌گردانی و تظاهرات حزن‌انگیز مردم در ایام محرم و بعضی از روزهای عزای عمومی، بخشی از مراسم مذهبی هستند که در دوره قاجار رواج داشته است. از عوامل مهمی که در ساخت ذهنیت مذهبی تصویرگران و بالطبع رشد و تکوین تصاویر مذهبی سهم برجسته‌ای بر جای گذاشت، "تعزیه‌خوانی" بود که به‌عنوان دستاورد و چکیده‌ای از جهان‌بینی و باورهای شیعی جامعه آن زمان از اهمیت قابل‌توجهی برخوردار است. در واقع، مضامین رایج در هنرهای تصویری دوره قاجار، به‌خصوص پس از روزگار فتحعلی‌شاه، برگردانی زیباشناختی و تصویری از وقایع و مضامینی شد که در تعزیه‌ها اجرا می‌گردید. با توجه به گسترش ساخت مراکز مذهبی از جمله، تکایا و بقاع متبرکه، برای برگزاری عزاداری‌های امام حسین (ع)، در این دوره ما شاهد به

اوج رسیدن انواع هنرها در اماکن مذهبی شیعه هستیم که این گرایش‌ها در اواخر دوره قاجار رو به افول می‌روند. در واقع، با انقراض دولت صفویه و روی کار آمدن سلسله قاجار که مدعی احیای تشیع بودند، اساس توجه به هنر مذهبی از سوی آنها لازم می‌نمود. از این رو هنرهای عامیانه و مردمی مانند فرش و به‌خصوص نقاشی‌های دیواری مذهبی بقاع و امامزاده‌ها در میان مردم و در کنار نقاشی درباری و رسمی رشد و نمو پیدا کرد. (Pakbaz, 2005, p148). در رشته‌های مختلف هنری در ایران دوره قاجار، قالیبافی نیز، همگام با این تحولات، به بیان تازه‌ای دست پیدا کرد که حاصل آن پیدایش "قالی‌های تصویری" است که تعدادی از آنها دارای تصاویر مذهبی هستند و هنرهای رایج در این دوره مانند نقاشی پشت شیشه، نقاشی قهوه‌خانه‌ای و کتاب‌های چاپ سنگی تأثیر زیادی در توسعه این‌گونه نقوش بر روی قالی‌ها داشته است. در واقع قالیچه‌ها به‌عنوان محصول هنری عامه مردم می‌توانست نقشی بسزا در تزیینات مذهبی ایفا کند. نذر، وقف و پیشکش این قالیچه‌ها که همواره کالایی باارزش در میان ایرانیان بوده و به‌واسطه همین ارزش، قابلیت نذر و وقف را پیدا می‌کرد، احتمالاً امری اعتقادی در نزد مردمان جامعه قاجار شد، چراکه مردم همواره باارزش‌ترین دارایی خود را وقف اماکن مقدس می‌کنند. قابل‌توجه آنکه تاکنون نقش تصویر انسان در اماکن مذهبی و همچنین قالی‌ها مرسوم نبوده است. ولی هنرمندان مذهبی در ایران این قانون را در بقعه و امامزاده‌ها و فرش‌های این دوره رعایت نکرده‌اند و نقاشان در پرداختن به موضوعات مذهبی کوشا بودند. اعتقادات دینی مشترک و متدین بودن مردم محور هماهنگ‌کننده و کلید هنرهای عامیانه است. «هنر در اصل آفریده‌ای جمعی است و نه فردی، هنر نبوغ ملت یا یک قوم را بیان و عیان می‌کند» (Bastid, 1996, p45). در دوره قاجار گسترش مراسم و مناسک مذهبی که بین حاکمیت، روحانیون و تجار پیش‌آمده بود به اوج خود می‌رسد و پیرو آن همان‌طور که در بالا توضیح داده شد، موضوعات مذهبی در هنرهای رایج در آن زمان، از جمله قالیبافی، رواج گسترده‌ای پیدا می‌کند.

۷. بهره‌گیری از موضوعات مذهبی در فرش‌بافی دوره پهلوی

در اواخر دوره قاجار با تغییر شرایط اجتماعی به سبب تغییر شرایط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، ذائقه مردم به‌تدریج نسبت به شرایط و تحولات جدید شکل می‌گیرد و مراسم و مناسک مذهبی که به یک عادت تبدیل شده بود، تغییر شکل می‌دهد. با روی کار آمدن رضاخان و سرکوب چهره‌های ملی و مذهبی ایران، مردم که نسبت به وقایع اطراف خود حساس شده بودند، با سرکوب این آزادی‌خواهان در بین مردم، قهرمانان گذشته ملی و مذهبی ایران را از دل تاریخ بیرون آوردند. در واقع، بعد از جریان مشروطیت و بیداری عمومی مردم و آگاهی آنها از اوضاع مملکت، در عرصه فرهنگ و هنر نیز شرایط جدیدی به وقوع پیوست. آنان با مشاهده نابسامانی‌ها و ریاکاری‌ها، به طور ناخودآگاه به سمت قهرمانان و پهلوانان اسطوره‌ای و تاریخی کشیده شدند و یاد آنها را دوباره زنده کردند (Chalipa et

(Heshmati Razavi, 2009, p230). تفاوت فرش بافی عشایری این دوره با دوره‌های قبل رواج و ورود فرش‌های تازه، مانند گبه است که از جمله نقوش رایج با مفهوم و نماد مذهبی در آنها، نقش شیر است که از نقش‌های محبوب گبه‌باخان قشقایی است، علاوه بر اهمیت باستانی شیر در فرهنگ ایرانی، رابطه تمثیلی خاصی میان این مظهر شجاعت و دلاوری با امیرالمؤمنین علی (ع) وجود داشته است.

(al, 2016, p75). در زمینه فرش بافی مذهبی نیز در این دوره، دو نوع فرش (سنتی و نوگرا) در کنار هم دیده شدند و بافته‌های عشایری، بیشتر مربوط به ایلات قشقایی در فارس، افشار در کرمان و ترکمن در شرق مازندران مورد توجه مصرف‌کنندگان داخلی و خارجی قرار گرفت که مانند دوره قبل، نماد کشیدن و به هندسه درآوردن نقوش، نزدیک‌ترین طریقه بیان تصویر نشئت گرفته از تفکرات مذهبی است

جدول ۱: تصاویر موضوعات مذهبی در دوره قاجار (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 1: Images of religious subjects in the Qajar period

شکل	توضیحات
	به میدان رفتن امام حسین (ع)، نمای بیرونی سمت درب اصلی بقعه آقا سید
	قربانی کردن حضرت ابراهیم فرزندش اسماعیل راه اراک، لیلیان، قاجاریه
	قالیچه جبرئیل سوار بر شتر، بلوچ اطراف زابل، اوایل قرن چهاردهم
	نبرد تن به تن امام حسین (ع) با یکی از لشکریان عمر بن سعد، نقاشی پشت شیشه
	امام حسین (ع) و حضرت مسلم (ع)، حضرت ابوالفضل (ع) و فرزندان و یارانش،

جدول ۲: تصاویر موضوعات مذهبی در دوره پهلوی
Table 2: Images of religious subjects in the Pahlavi period

شکل	توضیحات
	قالیچه شیری، فارس، دهه پنجم قرن چهاردهم ه. ق، ۱۵۵ * ۲۲۵ سانتیمتر (Parham, 1992, p271)
	نقاشی سقاخانه‌ای، ترکیب بندی، فرامرزیل آرم (Abeddoust and Kazempour, 2010, p2)
	حضرت یوسف (ع) و برادرانش، اثر حسین قوللر آغاسی، ۱۳۲۵ ه. ش، موزه رضا عباسی (Chelipa et al., 2011, p71).

نگهداری هستند. موزه‌هایی که دارای بیشتری تعداد فرش هستند در الویت قرار گرفته و در فرش‌های موجود در این موزه‌ها، بر اساس اهمیت موضوع و نقش، ابتدا تصاویر پیامبر(ص)، سایر پیامبران، روایات، وقایع مذهبی و عرفانی، چهره درویش، کتیبه و نوشته‌های مقدس و مذهبی و در انتها نیز سایر نقوش و موضوعات مذهبی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۸. معرفی نقوش مذهبی در فرش‌های دوره قاجار
در این بخش ۱۷ نمونه از فرش‌های قاجاری که دارای موضوعات مذهبی هستند به آن خواهیم پرداخت. در این بررسی فرش‌ها به چند دسته تقسیم بندی شده که شامل، موضوعی، معرفی تخته به تخته هر فرش، بعد تاریخی فرش، موزه محل

جدول ۳: فرش های دارای موضوعات مذهبی دوره قاجار، موزه فرش ایران
Table 3 : Carpets with religious themes of the Qajar period, Iranian Carpet Museum

شکل	توضیحات	نام و مشخصات
	نقوش به کاررفته در این فرش، حضرت مریم، مسیح و جبرئیل است. نمونه‌های فرش با موضوعات مسیحی در هنر قالی ایران در دوره قاجار، نمونه‌های زیادی داشته است. تصویر حضرت مریم، هم به دلیل جنبه مذهبی آن و هم به دلیل زیبایی و معصومیت که در صورت وی بوده، در گذشته نظر بسیاری از قالی‌بافان را به خود جلب کرده است. به نظر می‌رسد که این‌گونه قالیچه در دوران قاجار باهدف نذر گونه برای برآورده شدن حاجات مبنی بر داشتن فرزند و همچنین عقاید مردم در مورد قدرت اعجاز‌آمیز شمایل بافته شده است. تمامی نمادها و اشارات تصویر شده، تاکید بر بازنمایی داستان‌های قرآنی را دارد. (سوره مریم) برای القای اهمیت تصاویر آنها در مرکز قرار داده شده و هاله‌ای نورانی به دور سر و به رنگ لباس‌ها نیز تاکید شده است و از نمادهای رایج در دوره قاجار استفاده شده، مانند ابروان پیوسته، صورتی نوجوان و سفید، لباس‌های فاخر و مرصع که مانند شمایل شاهزادگان قاجار است. در فضای پس‌زمینه درخت نخل ترسیم شده که در روایات قرآنی (سوره مریم) به آن اشاره شده است. این قالیچه اگرچه به موضوع مسیحیت مرتبط شده، اما یک تصویر در حوزه اسلام است اما با معانی برآمده از آموزه‌ها و تعالیم اسلام، روایات قرآن و ادبیات عرفانی ایران و همچنین عقاید عامه و فرهنگ جامعه دوره قاجار.	مریم (س)، مسیح (ع) و جبرئیل (ع) تاریخ بافت: سده ۱۳ ه.ق محل بافت: کاشان
	این قالیچه تصویر حضرت سلیمان در حال قضاوت را نشان می‌دهد. روایت بافته شده در این فرش، روایت دو زن زایده است که برای قضاوت نزد سلیمان آمده‌اند. تصویر قالیچه به‌وضوح، بگو مگوی این دو زن را درحالی که پسر در بغل یکی از زنان است و نحوه قضاوت کردن حضرت سلیمان را نشان می‌دهد. این تصویر علاوه بر اینکه در زمره تصاویر مقدس می‌آید، روایتی است که در اسلام تکرار شده است. همچنین تصاویر به کاررفته اعتقادات پیرامون سلیمان نبی را مبنی بر اینکه بر دیوان و حیوانات فرمانروایی می‌کرده و زبان حیوانات را می‌دانسته، بازنمایی می‌کند. بافنده این فرش سعی کرده که تمامی اعتقادات درباره سلیمان نبی را یکجا در این قالیچه بیاورد.	داوری حضرت سلیمان (ع) تاریخ بافت: سده ۱۴ ه.ق محل بافت: کاشان
	طرح اصلی این قالیچه، صحنه قربانی کردن حضرت اسماعیل به دست پدرش را نشان می‌دهد. صحنه بسیار معروف و متداول و پیشینه‌دار در تاریخ هنر مربوط به سه دین بزرگ سامی یعنی، یهودیت، مسیحیت و اسلام. باتوجه به هیزم‌هایی که برای قربانی کردن آماده شده، تصویر این قالیچه به احتمال زیاد روایت کتب مقدس از قرآنی شدن اسحاق توسط ابراهیم و اتفاقات پیرامون آن را بازنمایی می‌کند و نه روایات قرآنی آن‌ها را. مهم‌ترین دلیل این ادعا هیزم‌های آماده شده برای قربانی کردن است. زیرا که برای سوزاندن قربانی، آئینی است مربوط به دین یهودیت و نه اسلام و در تصاویر اسلامی خبری از هیزم نیست. از طرفی دیگر چهره‌ها کاملاً انسانی ترسیم شده، به خصوص طرز تصویر کردن فرشته که کاملاً غربی است و احتمالاً این تصویر از روی یک نقاشی فرنگی بافته شده است. پرسپکتیو، سایه‌روشن‌ها، چین‌وچروک و ریزه‌کاری‌های لباس و مهم‌تر از همه ترکیب‌بندی اریب در این تصویر، همگی نشان از غیرایرانی بودن این تصویر است.	قربانی کردن حضرت اسماعیل (ع) تاریخ بافت: سده ۱۴ ه.ق محل بافت: تبریز
	بیشترین تصاویر در این قالیچه، مربوط به درآویزش که در قالی‌های قاجاری انعکاس یافته، مربوط به نورعلی شاه اصفهانی از مشایخ بزرگ فرقه نعمت الهی است. در این قالیچه نورعلی شاه با همه وسایل درویشی نشان داده شده است. این وسیله‌ها عبارت‌اند از تاج یا تاقیه (کلاه)، تبرزین یا منتشا (چوب‌دستی)، کشکول و پوست پلنگ. گل و برگ‌ها و درخت بید نیز در تصویر، فضایی بهشت‌گونه را تجسم بخشیده و بر زیبای قالیچه افزوده است.	تصویر نورعلی شاه تاریخ بافت: سده ۱۳ ه.ق محل بافت: راور کرمان
	طرح این قالیچه، نقش محرابی است که در زمینه روشن آن، تصویر نورعلی شاه بافته شده است. در این قالی تک پیکره نورعلی شاه با تبرزین و کشکول و چهره‌ای جوان و موی بلند دقیقاً بر روی خط عمودی میان کادر و در محیطی پر از درخت‌های پل و میوه گل‌دان‌های پر گل و برکه آب با ماهی و مرغابی به تصویر کشیده شده است.	محرابی - تصویری نورعلی شاه تاریخ بافت: سده ۱۳ ه.ق محل بافت: کاشان

جدول ۴: فرش‌های دارای موضوعات مذهبی دوره قاجار، موزه ملی ایران (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 4: Carpets with religious themes of the Qajar period, National Museum of Iran

شکل	توضیحات	نام و
	در این قالیچه، تصویر نورعلی شاه در حالت نشسته داخل دو قاب بیضی قابل مشاهده است. در قسمت پایین و حاشیه این قالی، نقش شیر که در دوره قاجار دارای اهمیت خاصی بوده، تصویر شده است. همچنین در این بخش، نقش پرندۀ ای که ماری را در منقار دارد، از جمله نقش مایه‌های باستانی به نام گرفت و گیر است و عمدتاً به معنای جدال خیر و شر هستند که در فرهنگ دوره قاجار نیز نشان از تلاش انسان برای مبارزه با نقش و رسیدن به بهشت برین است. اسب، درخت و حیوانات دیگر نیز در این تصویر دیده می‌شود.	تصویری نورعلی‌شاه تاریخ بافت: سده ۱۳هـ.ق محل بافت: راور کرمان
	نقش قوبا، نقشی از قالی‌های منطقه قوبا در آذربایجان است که در قفقاز واقع شده است. قالی قوبا از ظریف‌ترین و ریزترین فرش‌های قفقازی منگوله‌دار با طرح‌های گل‌زیادی است. در وسط قالی طرح خرچنگ که به صورت ساده ترسیم شده که نشان از ترسیم طبیعت است و همچنین دارای دعا به خط نسخ در قسمت بالای آن است.	قالیچه سجاده‌ای دو حاشیه با نقش قوبا تاریخ بافت: سده ۱۳هـ.ق محل بافت: قفقاز
	این قالیچه دارای طرح محرابی و نقوش ختایی و اسلیمی همراه با کتیبه با خط نسخ است و این کتیبه در حایب بافته شده که نمازگزار هنگام سجده، پیشانی او بر روی آن قرار بگیرد.	قالیچه سجاده‌ای با کتیبه الله‌اکبر تاریخ بافت: سده ۱۳هـ.ق محل بافت: افشار-فارس

جدول ۵: فرش‌های دارای موضوعات مذهبی دوره قاجار، موزه گنجینه دفینه (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 5: Carpets with religious themes of the Qajar period, Dafineh Treasure Museum

شکل	توضیحات	نام و
	طرح اصلی در این قالیچه حضرت مریم است که حضرت عیسی مسیح را در آغوش گرفته است. در این قطعه قالی، شمایل حضرت مریم و مسیح درون قابی بیضی شکل به شیوه اروپایی و چهره‌های کاملاً انسانی و تاج بر سر و بدون هاله‌ای نورانی بافته شده است. فضای پس‌زمینه و حواشی پوشیده از انواع گل و برگ و پرندگان است که القاکننده فضای بهشتی است.	مریم و مسیح (ع) تاریخ بافت: ۱۰۰ سال قبل
	در این قالی، نورعلی‌شاه همراه با وسایل درویشی مانند کشکول و تبرزین در حالی که میوه‌ای در دست و در زیر سایه درخت و نشسته بر پوست درویشی تصویر شده است. در مقابل او نیز حوضی طراحی شده که در آن ماهی و قو در حال شنا کردند هستند. موضوعاتی که این قالی را متمایز می‌کند از سایر طرح‌های تصویری نورعلی‌شاه در این دوره، ابعاد بزرگ قالی است که در میان نقوش تصویری نورعلی‌شاه که بیشتر آنها به صورت قالیچه بافته می‌شدند، امری نادر است. این قالی دارای حاشیه پر گل و نقوش گلدانی است.	تصویری ساده و لچک‌ترنجی-نورعلی‌شاه تاریخ بافت:

	<p>طرح اصلی این قالیچه از قالی های دوره صفویه اقتباس شده است، اما با نمونه های دوره صفوی خود، دارای تفاوت های زیادی است. در حاشیه این فرش کتبه هایی نقش شده که از غزلیات حافظ است که اشاره به طریق عشق الهی، توبه، تواضع و بخشش داشته و به انسان آدآوری می کند که تا زمان در این جهان باقی است، از سرشت اصلی و مقصود الهی غافل نباشد. در متن اصلی نیز، از نقوش گل و گیاهان و پرندگان استفاده شده که این نقوش در قالی های سجاده ای نقوشی غیرمتعارف بوده و در سده ۱۳ و ۱۴ به نقش قالی های محرابی اضافه شد. در واقع متن اصلی، تداعی گر بهشت وعده داده خداوند است که در جایگاه نمازگزاران یعنی پاینی قالیچه قرار دارد. همچنین در بخش سجده گاه نیز، اسما الهی خداوند نوشته شده است.</p>	<p>محرابی - درختی کتیبه دار تاریخ بافت: ۱۲۰ سال قبل محل بافت: کاشان</p>
---	--	---

۸. ۴. کاخ موزه نیاوران

جدول ۶: فرش های دارای موضوعات مذهبی دوره قاجار، کاخ موزه نیاوران (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 6: Carpets with religious themes of the Qajar period, Niavaran Museum Palace

شکل	توضیحات	نام و مشخصات فرش
	<p>در این فرش، علاوه بر تصاویر پادشاهان ایرن و مشاهیر جهان، تصاویر پیامبران الهی نیز مانند حضرت موسی، حضرت عیسی و حضرت سلیمان به تصویر کشیده شده است. همچنین گل و برگ ها، طبعت برین نیز از دیگر نقوش به کار رفته در این فرش است.</p>	<p>فرش مشاهیر تاریخ بافت: ۱۲۹۹ خورشیدی محل بافت: تراور کرمان</p>

۸. ۵. موزه ملی ملک

جدول ۷: فرش های دارای موضوعات مذهبی دوره قاجار، موزه ملی ملک (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 7: Carpets with religious themes of Qajar period, Malek National Museum

شکل	توضیحات	نام و مشخصات فرش
	<p>در این قالیچه، تصویر نورعلیشاه در کنار مشتاق علی ترسیم شده است. این دو درویش همراه با وسایل درویشی مانند کشکول و تبرزین در زیر درختی بلند، یکی به صورت ایستاده با شاخه گلی در دست و دیگری نشسته بر پوست درویشی، تصویر شده است. همچنین تصویر دو طاووس که شاخه گلی بر منقار دارند همراه با درختی که در مرکز قالی واقع شده و با گل های رنگین تزئین شده دیده می شوند. بر اساس منابع اسلامی و اشعار عرفانی، حضور طاووس، تمثیلی از جلوه های بهشت است. در زیرپای این دو درویش حوض آبی است که در آن دو قو شنا می کنند که همگی این ها نمادی از بهشت وعده داده شده خداوند است.</p>	<p>تصویر نورعلیشاه تاریخ بافت: سده ۱۳ هـ.ق محل بافت: کرمان</p>

هر موزه نیز، هر یک از فرش ها بر اساس اهمیت موضوع، ابتدا تصاویر مربوط به پیامبر اسلام (ص) و سپس سایر پیامبران، روایات و وقایع مذهبی و عرفانی، چهره های درویشی، کتیبه و نوشته های مذهبی و در آخر نیز، سایر نقوش و موضوعات مذهبی معرفی خواهند شد.

۹. معرفی نقوش مذهبی در فرش های دوره پهلوی

در این بخش نیز مطابق روند بخش قبل، به ۱۱ نمونه از فرش های دوره پهلوی پرداخته و آنها را بر اساس موزه محل نگهداری و تعدد بیشتر فرش های موجود در هر یک، تقسیم بندی و اولویت بندی و در

۹.۱. موزه فرش بنیاد فرهنگی و هنری رسام عربزاده

جدول ۸: فرش‌های دارای موضوعات مذهبی دوره پهلوی، موزه فرش بنیاد فرهنگی و هنری رسام عربزاده (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 8: Carpets with religious themes of the Pahlavi period, Carpet Museum of Rassam Arabzadeh Cultural and Artistic Foundation

شکل	توضیحات	نام و مشخصات فرش
	<p>این قالیچه با الهام از رباعیات خیام نیشابوری تصویر شده است. از آنجایی که در طول تاریخ دستیابی به حقیقت و فلسفه هستی، فکرمایه ای غنی برای اندیشمندان و فیلسوفانی همچون خیام بوده، بافنده این فرش نیز، هنرمند متفکری است که در این اثر بیان حقیقت را موضوع کار خودش قرار داده است. کلمه «او» بر روی زمینه ای سفید بر روی پس زمینه حک شده و گلدسته ای عظیم به سمت این کلمه خم شده است و گویی این گلدسته، جهت را به بیننده نشان می دهد. در قسمت پایین انبوهی از جمعیت سر به سوی این کلمه بلند کرده اند. بر روی این گلدسته نیز کلمه علی به خط کوفی حک شده است. همچنین در حاشیه راست و سمت پایین، طراحی تشعیر ماندی به رنگ خاکی که نشان دهنده رفتگان و مردگان است و جمعیت در صحنه نمادی از بی خبران هستند. با توجه به این تصویر، حقیقت و رستگاری در طریق ویژه و خاصی نیست و همه ادیات بهره ای از حقیقت مطلق دارند و در نتیجه پیروی از هر کدام از آنها می تواند، موجب نجات و رستگاری باشد و در واقع هر بینشی اگر به سوی حق نباشد، سرانجامی نخواهد داشت.</p>	<p>قومی متفکرند تاریخ بافت: ۱۳۴۵.ش محل بافت: تهران</p>
	<p>نقوش این قطعه با الهام از شعر مولوی که در بخش پایین اثر بافته شده، تصویر شده است. «تا لب بحر این نشان پای هاست پس نشان پا درون بحر لاس» تصاویر به کار رفته در قالی، شامل دریایی است که در تیرگی شب، زورقی با بادبان های گشوده در امواج خروشان، گویی به سوی ناکجاآباد می رود. سرخ این امواج «او» است. اولین گام و پایین ترین گام، در ساحل و بالاترین هدف «او» است. رنگ های تیره به کار رفته در ساحل و دریایی نقره گون و امواج، شب تاریک و راه های پر پیچ و خم، تصاویر گل و بوته و سیمرغ، همه از نشانه های عرفان هستند. به عبارتی دیگر می توان گفت، مولانا گم شدن انسان از خویشتن و غرق شدن در بحر نیستی را به دریا تعبیر کرده است. در این اثر، همه جا حضور خداوند حس می شود و در واقع این تصاویر گویای آن است که خداوند در همه جا حضور دارد و نشانه های این حضور نیز در همه جا دیده می شود. تصاویری مانند سیمرغ و گل و گیاه نیز زمینه کار را پر کرده است.</p>	<p>تالاب بحر (جای پای لا) تاریخ بافت: ۱۳۵۴.ش محل بافت: تهران</p>
	<p>در این قالیچه، همانند نگارگران در ادبیات کلاسیک در طول تاریخ، مفهوم بیتی از خواجه حافظ را در این فرش قرار داده است. در آن فرش عرب زاده جهان بینی خود را به نقش کشیده است و در واقع زندگی شخصی خودش را به تصویر کشیده و از ارباب بی مروت دهر شکست نخورده و را موفقیت را طی کرده است. در واقع این طرح چنین می گوید که در عین درویشی و تارک الدنیایی و به دور از حرص دنیا، به خودش اتکا کرده و آن را پا به حیات برگزیده که این شیوه ی زندگی راستین، دل بریدن از کمک مال اندوزان و جهان خواران که ارباب بی مروت دنیا هستند. در این فرش ابداع و خلاقیتی صورت گرفته و ترکیبی از قالی شهری و گلیم روستایی - عشایری اثری متفاوت خلق شده و در نگاره درویش از بافت گلیم استفاده شده است. فضایی که درویش در آن قرار گرفته تیره و اندوه بار و تداعی گر نامیدی در تفکر آدمی است و کوبه ای برای زینت در بالای سر درویش رسم شده است که نشان از دل بستن درویش به دری بسته بوده است. نقوش هندسی به کار رفته در اطراف فضای تیره نشان از امید و روشنی است.</p>	<p>بر در ارباب بی مروت تاریخ بافت: ۱۳۴۹.ش محل بافت: تهران</p>

جدول ۹: فرش‌های دارای موضوعات مذهبی دوره پهلوی، موزه فرش ایران (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 9: Carpets with religious themes of the Pahlavi period, Iranian Carpet Museum

شکل	توضیحات	نام و مشخصات فرش
	تعدادی از قالیچه‌های تصویری مربوط به دوره پهلوی دارای موضوعات مذهبی با چهره پیامبران و امامان است که بر روی فرش‌هایی با ابعاد کوچک ترسیم شده‌اند. در این قالیچه، شمایل از حضرت محمد(ص) تصویر شده است. این طرح اقتباس شده از فرش مشاهیر عالم، مربوط به اواخر دوره قاجار است. زیرا که تمامی ویژگی‌های تصویری شمایل حضرت محمد(ص) در فرش مشاهیر است مانند طرح بدون محاسن پیامبر و دستاری بر سر و پرچی در دست راست و خنجری در دست چپ قرار دارد. لباس‌هایی که بر تن پیامبر است کاملاً نظامی و به همراه شمشیر و خنجر است که بر سینه ایشان هلال اسلامی نقش بسته شده و همگی این‌ها تاکید بر منشای غربی این تصویر است. حاشیه قالیچه دارای گل و گیاه و در زمینه نیز دو گلدان قرینه پر از گل قرار دارد.	تصویر حضرت محمد (ص) تاریخ بافت: پهلوی اول محل بافت: راور کرمان
	طراحی زمینه پر از گل در این قالیچه، یادآور باغ فردوس است. نام پنج تن مقدس و نام الله زیبایی این قالیچه را به کمال رسانده است. این تابلو فرش به دلیل داشتن اسامی مقدس در زمره فرش‌های مذهبی این دوره قرار گرفته است. حاشیه این فرش با نقش برگ مواج تزئین شده است.	تابلوی گل‌وبوته کتیبه‌دار با نام پنج تن تاریخ بافت: سده ۱۴ه.ق محل بافت: تبریز
	تصاویر این قالیچه صحنه‌ای الهام گرفته از داستان‌های قرآن است. تصویر قربانی کردن حضرت اسماعیل(ع) به دست پدرش حضرت ابراهیم. حضرت ابراهیم با محاسن و دستاری بر روی سر ترسیم شده است. شخصیت‌های اصلی در این تصویر حضرت ابراهیم و اسماعیل(ع) هستند که دور سر هر دو آنها هاله نورانی وجود دارد که نشان از تقدس آن است. همچنین در بالای تصویر، جبرئیل بره‌ای را در آغوش گرفته و در لحظه قربانی کردن فرارسیده تا حضرت ابراهیم(ع) را از ذبح حضرت اسماعیل(ع) باز دارد. در حاشیه این قالیچه کتیبه، اشعاری با خط نستعلیق در ارتباط با موضوع تصویر بافته شده است.	قربانگاه حضرت اسماعیل (ع) تاریخ بافت: پهلوی اول محل بافت: کاشان

جدول ۱۰: فرش‌های دارای موضوعات مذهبی دوره پهلوی، کاخ موزه گلستان (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 10 : Carpets with religious themes of the Pahlavi period, Golestan Museum Palace

شکل	توضیحات	نام و مشخصات فرش
	در این قالیچه، شمایل حضرت علی(ع) را در دورنمایی از شهر نجف نشان می‌دهد. نمای پس زمینه در پرسپکتیو قرار گرفته و حضرت علی(ع) با هاله‌ای از نور، در مرکز قرار گرفته است. عبارتی در بخش پایین این قالیچه فائده شده که حدیث قدسی از امام رضا(ع) است. «هر کس داخل قلعه و حصار من شود، از عذاب الهی در امان است.»	شمایل حضرت علی(ع) تاریخ بافت: ۱۳۳۱ه.ش محل بافت: کاشان

جدول ۱۱: فرش‌های دارای موضوعات مذهبی دوره پهلوی، موزه گنجینه دَفینه (نگارنده، ۱۴۰۰)
Table 11 - Carpets with religious themes of the Pahlavi period, Dafineh Treasure Museum

شکل	توضیحات	نام و مشخصات فرش
	در این تابلو فرش، شمایل حضرت علی(ع) در کسوت نظامی و با شمشیر بافته شده و در قسمت‌های مختلفی در این اثر، اشعار و احادیثی در وصف حضرت علی نوشته شده است. تمامی بخش‌های این اثر از جمله ترکیب بندی، ساختار متن، حواشی و نوشته‌ها دارای هماهنگی است. در زیرپای حضرت، جمله «لا فتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار» بافته شده است. در مرکز شمشسته بالای سر شمایل حضرت علی(ع) عبارت «علی ولی الله» دیده می‌شود و در بالای آن حدیثی از پیامبر اکرم درباره محبت و دوستی به امام علی(ع) آمده و همچنین در این قالیچه اشعاری از ویژگی‌ها و خصایص آن حضرت بافته شده است.	شمایل حضرت علی(ع) تاریخ بافت: ۱۳۱۹ ه.ش محل بافت: زاوَر کرمان

۱۰. تجزیه و تحلیل

است. همچنین طبیعت برین در میان موضوعات فرعی بیشتر موردتوجه بوده که تداعی‌کننده بهشت وعده داده خداوند است که شامل انواع نقوش گیاهی به شیوه انتزاعی و نمادها و عناصری که معرف بهشت هستند. در حقیقت تصویر طبیعت برین که در فرش‌ها به تصویر کشیده شده، به دلیل جایگاه و نقش نمادینی که در فرهنگ ایرانی و اسلامی و تصویر آن جهانی که دارد و نقش مهمی را به‌عنوان موضوع فرعی یا اصلی در اکثر قالی‌ها دارد. در طبیعت برین و ناتواریستی به کار گرفته شده در فرش‌های مطالعه شده، روند منظره نگاری در فرش‌های دو دوره قاجار و پهلوی کاملاً مشخص است. در فرش‌های دوره قاجار به موضوعاتی که تداعی‌کننده بهشت برین بوده‌اند توجه شده ولی در دوره پهلوی به‌خصوص پهلوی دوم، سلیقه بازار موجب شد تغییراتی در موضوع و کیفیت این قالی ایجاد شود. نقوش مانند سنت پیامبران الهی تنها در دوره قاجار در موضوعات فرعی به کار گرفته شده، زیرا این چنین موضوعاتی که بیشتر جنبه روایتگری دارند در فرش‌های مذهبی قاجار به‌واسطه شرایط حاکم بیشتر از دوران پهلوی موردتوجه طراحان قرار گرفته است. تصویرکردن چهره فرشتگان نیز در صحنه‌های مختلف مذهبی در فرش‌های این دو دوره نیز به کار گرفته می‌شده و برخلاف چهره پیامبران و اهل بیت از همان ابتدا هیچ محدودیتی نداشته است. در میان نقوش یا شخصیت‌های اصلی بیشتر نقوش به بازنمایی چهره مقدسین که شامل، پیامبران، معصومین و دیگر چهره‌های مذهبی و عرفانی هستند. باتوجه به این موضوع این فرش به‌منظور استفاده به‌عنوان تابلوفرش بوده و قطعاً برای مفروش کردن زمین به کار گرفته نمی‌شده، زیرا حرمت زیادی برای این تصاویر پدید آورندگان و خریداران قائل می‌شدند. تصویرگری پیامبران و معصومین سابقه طولانی دارد و با اعلام مذهب شیعه در دوره صفوی و رواج ادبیات دینی و علاقه مردم به مضامین مذهبی، تصویرسازی از پیامبر و دیگر اهل بیت آغاز شد. اما مسلماً اوج این نقوش مذهبی از نظر گستردگی، تنوع و استفاده ژانرهای مختلف هنری از دوره قاجار بوده است. در واقع فرش‌های که حاوی چهره مقدسین است، کارکرد شمایی دارند

در نمونه‌های بررسی شده تعداد قالی‌های قاجار موجود در موزه‌ها بیشتر از پهلوی است که بیشترین قالی‌های دوره قاجار در موزه فرش ایران و همچنین قالی‌های دوره پهلوی در موزه رسام عرب‌زاده فراوانی بیشتری داشت. همچنین محل بافت این قالی‌ها به ترتیب فراوانی کرمان، کاشان، تهران، تبریز، قفقاز و افشار - فارس است که کرمان، کاشان و تبریز در دوره قاجار و تهران در دوره پهلوی بیشترین بافت فرش را داشته است. موضوعات و نقوش فرش‌های این دو دوره به چهار دسته کلی، موضوعات اصلی و نقوش اصلی و موضوعات فرعی و نقوش فرعی تقسیم شده است. موضوعات مذهبی اصلی دوره‌های قاجار و پهلوی، پیامبران الهی، سنت پیامبران، عبرت، امامان شیعه و درویش‌مسلمی هستند که حضور پررنگ‌تری نسبت به سایر موضوعات دارند. در این موضوعات انسان نقش اصلی را در فرش‌های این دو دوره دارد اغلب طرح‌ها جنبه روایتی و بیانگر موضوعات مشخصی مانند قربانی کردن، قضاوت و عبرت است؛ بنابراین می‌توان عنوان قالیچه تصویری را به آنها اطلاق کرد. محوریت موضوع انسان در دوره قاجار بسیار موردتوجه بوده و تا حدودی تأثیر گرفته از فرم‌ها و مضامین هنر اروپایی و فرهنگ و تفکر اومانیستی حاکم بر جوامع غربی است. در میان قالی‌های بررسی شده، درویش‌مسلمی و یا به‌عبارت‌دیگر شخصیت‌های معنوی و درویش همراه با ابزار درویشی شد که می‌توان آن‌ها را جزو موضوعات اصلی دانست. چهره درویش در دوره قاجار به‌واسطه شرایط جامعه و حضور بیشتر آیین‌های مذهبی نسبت به پهلوی بیشتر است. همچنین تصاویر مربوط به معماری اسلامی در دوره قاجار و پهلوی به یک اندازه به‌کاررفته و تنها تفاوت آن‌ها در اجزا و عناصر به‌کاررفته در بنا است. کتیبه نیز به‌عنوان یک تصویر و موضوع مستقل اصلی در دوره قاجار معمول نبوده و در این دوره بیشتر کتیبه‌ها در حواشی فرش‌ها با مضامین مختلف بافته می‌شده است. اما در دوره پهلوی با کوچک شدن ابعاد فرش‌ها، خطوط تابلویی به‌صورت نقوش مستقل موردتوجه واقع شده است. موضوعات بدیعی چون معاد، خداخواهی و نیایش که اکثر مربوط به موزه عرب‌زاده در دوره پهلوی هستند، از نقوش بدیع و خلاقانه در دوره پهلوی بوده

آیین کتیبه‌ها معمولاً شامل عبارات قرآنی، اسماً الله، ذکر سجده، ادعیه، صلوات و شهادتین هستند و از قالی‌های محرابی دوره صفویه اقتباس شده است. در نقوش مربوط به معماری اسلامی نقش محراب در بافته‌های دوره پهلوی وجود نداشته و بیشتر عکس مانند و مانند تابلویی در تابلوفرش‌های پهلوی انعکاس یافته که پدیده نو در میان نقوش فرش است. تصاویر گنبد و مناره مربوط به دوره پهلوی بوده و بیشتر در فرش‌های موزه عرب‌زاده دیده شده است. همچنین در میان نقوش یا اشخاص فرعی، درخت به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین نقش‌ها است. درخت در دوران اسلامی نشان از بهشت موعود بوده و در آثار مختلف ترسیم شده است. نقش طاووس نیز تداعی‌کننده فضای بهشتی در قالی بوده و ارتباط با موضوع بهشت دارد و در روایات پیامبر (ص)، حضرت مهدی (عج) طاووس جنت نامیده‌اند. نقش انواع حوض و برکه در فرش‌های قاجاری نیز قابل مشاهده است که می‌توان به معنای حوض کوثر باشد که معمولاً با ماهی و مرغابی است که به ایجاد فضای بهشتی کمک می‌کند. نقش مرغابی نیز نمادی از انسان کامل است که در برکه یا بر روی شاخه و برگ درختان تصویر شده است. طرح‌های اسلیمی و ختایی در هر دو دوره قاجار و پهلوی به کار گرفته شده‌اند. هر یک از این نقوش با توجه به محل بافت دارای ویژگی‌های منحصر به فردی هستند. بیشتر عناصر تصویر شده مربوط به عناصر بهشت برین در دوره قاجار و دیگر عناصر تصویر شده مربوط به عناصر واقعی و ناتورالیستی دوره پهلوی هستند.

و برای اهدافی چون تعلیم و یادمانی استفاده می‌شده‌اند؛ بنابراین بخش بزرگ و مهمی از قالیچه‌های دوره قاجار و پهلوی را قالیچه‌های شمایل‌ی تشکیلی داده و در این بین کتیبه‌های مقدس و سایر نقوش مذهبی از درصد کمتری نسبت به این گونه نقوش برخوردار هستند. در دوره قاجار و پهلوی، تصاویر پیامبر اسلام با اختلاف بسیار کمی در دوره پهلوی بیشتر از دوره قاجار است. تصاویر شمایل حضرت عیسی و مریم، حضرت موسی، حضرت سلیمان و یا به عبارتی دیگر مربوط به موضوعات پیامبران الهی و سنت آنها از نقوشی هستند که فقط در دوره قاجار به تصویر کشیده شده‌اند و در دوره پهلوی نمونه‌ای از آنان وجود ندارد. اما شمایل حضرت علی (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، تنها در دوره پهلوی تصویر شده‌اند. این شواهد نشان‌دهنده این هستند که در دوره قاجار نوعی شمایل‌نگاری در میان مردم مسلمان و شیعه رایج گردیده که باگذشت زمان و نزدیک شدن به دوران معاصر، شاهد تحولاتی در آن هستیم که ناشی از تغییر ذائقه مردم در تصویر کردن این شمایل‌ها است. شمایل حضرت ابراهیم (ع)، حضرت اسماعیل (ع) و جبرئیل در هر دو دوره به یک میزان است و دارای خصوصیات مربوط به دوره خود هستند. تصاویر نورعلی شاه تنها مربوط به دوره قاجار هستند و در فرش‌های دوره پهلوی استفاده نشده است. مشتاق علی، ابزار درویشی فقط در فرش‌های دوره قاجار دیده شده است. نقوش محرابی نیز در فرش‌های دوره قاجاری دیده نشده و نوع محرابی به‌کاررفته در فرش‌ها دارای محراب، کتیبه‌ای است.

جدول ۱۲: موضوعات اصلی و فرعی به‌کاررفته در فرش‌های دوره قاجار و پهلوی (نگارنده، ۱۴۰۰)

Table 12 : Main and sub-topics used in Qajar and Pahlavi period carpets

موضوعات اصلی Major Subjects	موضوعات فرعی Sub-topics
پیامبران الهی Divine prophets	طبیعت برین Nature
سنت پیامبران The tradition of the prophets	فرشتگان Angels
عبرت Learn	پیامبران الهی و اهل بیت Divine prophets and Ahl al-Bayt
دراویش و ابزار درویشی Dervishes and Dervish tools	سنت پیامبران الهی The tradition of the divine prophets
معماری اسلامی Islamic Architecture	ابزار نظامی Military tools
کتیبه Inscription	
تفکر در وجود خدا Thinking about God	
معاد Resurrection	
امامان شیعه Shia Imams	

Table 13: Patterns or main and sub-characters used in Qajar and Pahlavi periodcarpets

نقوش یا شخصیت‌های فرعی Motifs or sub-characters	نقوش یا شخصیت‌های اصلی The main motifs or characters
درخت Tree	حضرت محمد The Prophet Muhammad
اسلیمی و ختایی Islamic and Khatai	حضرت موسی Moses
حوض و برکه Pond and pond	حضرت سلیمان Hazrat Sulaiman
ماهی Fish	حضرت عیسی و مریم Jesus and Mary
مرغابی Duck	حضرت علی Imam Ali
طاووس Peacock	حضرت ابراهیم Hazrat Ibrahim
	حضرت اسماعیل Hazrat Ismail
	امام حسن و حسین Imam Hasan and Hossein
	جبرئیل Gabriel
	نورعلی شاه Noor Ali Shah
	مشتاق علی و ابزار درویشی Mushtaq Ali and Dervish tools
	عبارات دعایی Prayer phrases
	اسما مقدس و اسامی پنج‌تن Holy names
	محراب Altar
	گنبد dome
	مناره minaret

نتیجه‌گیری

حوادث تاریخ اسلام و زندگی معصومان بوده و اهمیت آن، به دلیل پرداختن به تصویر انسان در حقیقت شخصیت‌های مقدسین بود که ممنوعیت تصویرکردن آنها دوچندان بوده است. بیشتر نقوش بکار رفته در این فرش‌ها به تصویرسازی یک روایت یا متن پرداخته و در واقع این فرش‌ها شرح تصویری کلام بوده در اکثر مواقع یک داستان یا واقعه مذهبی، شعر، حدیث و یا آیه بوده که در حاشیه به‌کار رفته است. با بررسی و خوانش تصاویر مربوط به قالیچه‌های هر دو دوره در موزه‌های فرش تهران، دریافت شد که این فرش‌ها، برای بیان اعتقادات مذهبی، دینی، عرفانی در جوامع قاجار و پهلوی بوده که در دوره قاجار با توجه به وضعیت اجتماعی و فرهنگی و نحوه گرایش حکومت و صاحبان اندیشه، علاوه بر رواج نقوش دوره‌های قبل و دوره صفویه، این‌گونه فرش‌های تصویری رشد پیدا کرد و بیشتر در

نقوش فرش‌های دستباف پیام‌آور فرهنگ، مذهب، تاریخ و اقلیم یک منطقه و نشان‌دهنده نوع نگاه هنرمندان به مذهب، فرهنگ و طبیعت پیرامون است. نقوش در فرش ایرانی، مملو از جهان‌بینی فلسفی و معنوی صاحبان اثر بوده که هر کدام از اینها معنویت و عرفان را القا می‌کند. هنرمند بافنده علاوه بر به‌کارگیری عناصر طبیعی، انتزاعی و یا طبیعی در نقش فرش‌ها، عوامل مؤثر بر زندگی بشر را مانند، وقایع مذهبی و تاریخی، به زبان نقش‌ونگار بامهارت‌های خود آن را به تصویر کشیده است. تصویر مذهبی در فرش‌ها دوره قاجار و پهلوی، موضوع اصلی فرش‌های تصویری هستند، به‌کاربردن این تصاویر تحول بزرگ در این عرصه بوده و در واقع این تحولات باعث تغییراتی در شیوه هنرپردازی و هماهنگ شدن هنر و دین در راستای بیان پیام دینی شد. بازنمایی تصاویر که قسمت عمده آن چهره مقدسین و

علی (ع) و احادیث رایج پیرامون شجاعت‌ها و جوانمردی‌های آن حضرت توجه شده و شاهد ظهور نوآوری‌هایی در خلق موضوعات مذهبی در فرش‌های موزه عرب‌زاده هستیم. بهره‌گیری از موضوعات مذهبی از لحاظ کمیت در فرش‌های دوره قاجار و پهلوی برابر، و از آنجایی که جامعه قاجار یک جامعه مذهبی بوده و ساخته شدن تصاویر مذهبی در فرش‌ها، تکریم مذهبی و سفارش بافت آنها در حوزه‌های مربوط به مسائل دینی مردم و اعتقادات رایج در هر دوره مربوط می‌شود، نهاد دین در دوره قاجار با استفاده از این تصاویر برای مقاصد تبلیغاتی مذهب استفاده کرده، و این تصاویر به نحو مؤثری بر تلقی دینی مردمان تأثیر گذاشت. اما از دوره پهلوی با تغییرات شرایط اجتماعی به سبب تغییر شرایط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، ذائقه مردم به تدریج نسبت به شرایط و تحولات جدید شکل گرفته و مراسم و مناسک مذهبی که به یک عادت تبدیل شده بود، تغییر شکل می‌دهد و بنابراین فرش‌های مذهبی دوره قاجار نقش مهم‌تری را در انتقال مفاهیم و موضوعات مذهبی نسبت به دوره پهلوی پیدا می‌کنند. همچنین تعداد قالی‌های دوره قاجار موجود در موزه‌های بررسی شده بیشتر از پهلوی بوده، به دلیل اینکه بیشتر فرش‌های دوره پهلوی در مجموعه‌های خصوصی جمع‌آوری شده و بیشترین قالی‌های دوره قاجار در موزه فرش ایران و قالی‌های دوره پهلوی در موزه رسام عرب‌زاده وجود داشت.

کرمان و کاشان بافته می‌شد. در دوره پهلوی نیز همین روند در شهرهای کرمان، کاشان، تبریز و تهران ادامه پیدا کرد. در این دوره تغییراتی در موضوعات و نقوش به وجود آمد و هنر فرش نیز به ناتورالیستی غربی گرایش پیدا کرده که در نقاشی‌گری این فرش‌ها مشهود است. در فرش‌های هر دو دوره نمادگرایی طرح‌ها معمول بوده که این امر در فرش‌های دوره قاجار بیشتر تصاویر پیرامون بهشت برین و در واقع یکی دیگر از جلوه‌های تأثیر اعتقادات اسلامی در فرش‌های قاجار، انعکاس اوصاف بهشت بوده و اما در دوره پهلوی، نقوش انتزاعی و تجریدی در حاشیه فرش‌ها به کار می‌رفته و طبیعت در دوره پهلوی، به صورت واقعی و ناتورالیستی نشان شده و طبیعت بعد از نقش انسان از جایگاه مهمی برخوردار بوده است. فرهنگ حاکم در هر دو دوره نیز، تأثیر زیادی بر روی فرش‌های مذهبی داشته و محصول خاص ویژگی‌های اجتماعی این دو دوره بوده و در واقع شرایط حاکم بر دوران قاجار و پهلوی هستند. موضوعات مذهبی رایج در فرش‌های دوره قاجار، بیشتر پیرامون تصویرکردن روایت و وقایع مذهبی و عرفانی در اسلام و همچنین سایر ادیان به‌ویژه مسیحیت در حوزه دین اسلام، آموزه‌ها و تعالیم اسلام، روایات قرآن، ادبیات عرفانی و بازتاب عقاید عامه مردم و فرهنگ جامعه بوده، درحالی‌که در فرش‌های مذهبی دوره پهلوی، بیشتر به تصویرکردن وقایع پیرامون زندگی پیامبر اسلام و امامان شیعه به‌ویژه شمایل حضرت

References

- Abeddoost, Hossein and Kazempour, Ziba (2010). Sociology of Saqakhaneh School, Book of the Month of Art, No. 144, pp. 72-81. [in Persian]
- [عابد دوست، حسین و کاظم‌پور، زیبا (۱۳۸۹) جامعه‌شناسی مکتب سقاخانه‌ای، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۴، ص ۷۲-۸۱.]
- Akhavian, Mehdi (2013). Social causes of the expansion and decline of Ashura murals in the late Qajar period, Quarterly Journal of Science and Culture, No. 1, pp. 43-54. [in Persian]
- [اخویان، مهدی (۱۳۹۲). علل اجتماعی گسترش و انحطاط دیوارنگاره‌های عاشورا، در اواخر دوره قاجار، فصلنامه علم و فرهنگ، شماره ۱، ص ۴۳-۵۴.]
- Ayatollah, Habibullah (2002). Iran Book: History of Art, Tehran: Al-Huda International. [in Persian]
- [آیت‌اللهی، حبیب‌الله (۱۳۸۰). کتاب ایران: تاریخ هنر، تهران: بین‌المللی الهدی.]
- Chelipa, Kazem, Goodarzi, Mostafa and Shirazi, Ali Asghar (2011). Reflections on national and religious issues in coffee house painting, Nagreh, No. 18, pp. 69-81. [in Persian]
- [چلیپا، کاظم، گودرزی، مصطفی و شیرازی، علی‌اصغر (۱۳۹۰) تأملاتی درباره موضوعات ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای، نگره، شماره ۱۸، ص ۶۹-۸۱.]
- Hassan, Zaki Mohammad (1999). Iranian Art in Islamic Times, translated by Mohammad Ebrahim Eghlidi, Tehran: Contemporary Voice. [in Persian]
- [حسن، زکی محمد (۱۳۷۷). هنر ایران در روزگار اسلامی، ترجمه محمدابراهیم اقلیدی، تهران: صدای معاصر.]
- Heshmati Razavi, Fazlullah (2009). History of carpet: The evolution of Iranian carpet weaving, Tehran: Samat. [in Persian]
- [حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۸۷). تاریخ فرش: سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران، تهران: سمت.]
- Joule, Touraj. (2003). Research in Iranian Carpet, Tehran: Yasavoli. [in Persian]
- [ژوله، تورج (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران: یساولی.]
- Khajeh Ahmad Attari, Alireza and Ashouri, Mohammad Taghi and Arbabi, Bijan (2017). The effect of the position of the West on the carpets of the Qajar period, Goljam Quarterly, No. 31, pp. 19-5. [in Persian]
- [خواجه احمد عطاری، علیرضا و آشوری، محمدتقی و اربابی، بیژن (۱۳۹۶). تأثیر جایگاه غرب بر قالی‌های دوره قاجار، دوفصلنامه گلجام، شماره ۳۱، ص ۱۹-۵.]
- Pakbaz, Ruyin (2005). Iranian painting from ancient times to today, Tehran: Zarrin and Simin. [in Persian]
- [پاکباز، روئین (۱۳۸۳). نقاشی ایرانی از دیر باز تا امروز، تهران: زرین و سیمین.]
- Parham, Sirus (1992). Nomadic and Rural Handicrafts of Fars (Volume I), Tehran: General Directorate of Education, Publications and Cultural Productions. [in Persian]
- [پرهام، سیروس (۱۳۷۰). دست بافته‌های عشایری و روستایی فارس (جلد اول)، تهران: اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.]
- Rashadi, Hojjatullah and Marathi, Mohsen (2011). Investigating the position of the border in the image carpets of the Qajar period, Goljam Quarterly, No. 20, pp. 71-57. [in Persian]
- [رشادی، حجت‌الله و مرآتی، محسن (۱۳۹۰). بررسی جایگاه حاشیه در فرش‌های تصویری دوره قاجار، فصلنامه گلجام، شماره ۲۰، ص ۷۱-۵۷.]
- Scarcia, J.R (2006). Safavid Art, Zand, Qajar, translated by Yaghoob Azhand, Tehran: Molly Publishing. [in Persian]
- [اسکارچیا، ج. ر. (۱۳۸۴). هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر مولی.]
- Shayestehfar, Mahnaz (2007). The presence of the Ashura event in the painting of the Qajar period, Nagreh, No. 5, pp. 5-16. [in Persian]
- [شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۶). حضور واقعه عاشورا در نقاشی دوران قاجار، نگره، شماره ۵، ص ۵-۱۶.]

Tanavoli, Parviz. (1990). Iranian Carpets, Tehran: Soroush. [in Persian]
[تناولی، پرویز (۱۳۶۸). قالیچه‌های تصویری ایران، تهران: سروش.]
Wait, Rojeh (1996). Art and Society, translated by Ghaffar Hosseini, Tehran: Toos Publications. [in Persian]
[با ستید، روژه (۱۳۷۴). هنر و جامعه، ترجمه غفار حسینی، تهران: انتشارات

طوس.]
Yarshater, Ehsan. (2006). History and art of carpet weaving in Iran, Tehran: Niloufar. [in Persian]
[یارشاطر، احسان (۱۳۸۴). تاریخ و هنر فرش بافی در ایران، تهران: نیلوفر.]

